

Олена Пчілка: постать

УДК 821.161.2(091)"19":821.161.2.09 Пчілка

DOI: <https://doi.org/10.29038/2304-9383.2024-37.vir>

Тетяна Вірченко, Роман Козлов

Олена Пчілка в літературному каноні: історико-літературні тенденції I–II третин XX століття

У статті здійснено хронологічну історико-літературну реконструкцію оцінок творчості Олени Пчілки, її позиціонування в літературному процесі I–II третин XX століття. До уваги були взяті переважно історії української літератури та літературно-критичні розвідки, які репрезентують як радянську науку, так і діаспорне літературознавство. Для увиразнення маніпулятивних технік, що були панівними в часі радянського тоталітаризму, крайньою працею була обрана Історія української літератури у восьми томах (Київ, 1967–1971). Зіставлення стало можливим завдяки тому, що в 2020–2021 роках був виданий том Історії української літератури в 12 томах. Основний метод, яким досягалась поставлена мета – аналітична критика. Доцільність такого аналізу вбачається в тому, що наукова спільнота і суспільство загалом матимуть точне явлення яким і як формувалося послідовне уявлення про Олену Пчілку (Ольгу Петрівну Драгоманову-Косач), які покручі в інтерпретаціях потребують проговорення й переосмислення. **Теоретичною основою** стали праці М. Гольки, Й. Рюзена, Є. Топольського, відзначений внесок Т. Данилюк-Терещук, В. Колкутіної, В. Прокіп (Савчук), О. Яблонської. У **результаті** реконструкції виокремлені кілька часових відтинків: історія літератури О. Огоновського (1893), 1891–1901, 1909 (репрезентований оціночними судженнями Б. Грінченка), 1910–1929, 1940–1960. Уявлення про роль Олени Пчілки в літературній критиці еволюціонувало: від помічниці Наталії Кобринської до заслуженої письменниці, але подібні оцінки не базувалися на ґрунтовному аналізі творчості. Найбільш вдячним дослідником творчості Олени Пчілки був П. Одарченко. У працях вченого знаходимо увагу до широкої жанрової палітри творчості письменниці, окреслення еволюційних змін. Прикметно, що П. Одарченко – репрезентує діаспорне літературознавство. Радянська наука послідовно применшувала роль Олени Пчілки, надаючи їй статус «іншої письменниці».

Ключові слова: колективна пам'ять, Олена Пчілка, історія літератури, літературно-критична оцінка, канон.

Вступ

Аксіоматична теза науковців про супроводження суспільних змін перетвореннями образів минулого, досвід теперішнього проживання країною війни зумовлюють увагу до тих постатей, чий життя і творчість є втіленням духовного чину, кристалізацією національної ідентичності,

до канону і його переосмислення; до канонотворення і культурного життя, зокрема мистецького, за кілька останніх десятиліть. Нація має бути свідомою того, що низка суспільно-політичних процесів завершилася війною, а це значить, що культура формування й збереження колективної пам'яті про знакові події, про лідерів нації, про репрезентантів культури зазнала пробоїн.

Історики літератури підтримують думку тих вчених, хто відстоює недоцільність розмежування історії та колективної пам'яті, адже історичні постаті, завдяки науковій інтерпретації їхнього здобутку, мають ставати символом цінностей, які ретранслюються із покоління в покоління – так відбувається процес пам'ятання. Функціонування пам'яті складне, але актуальність дослідження посилюється усвідомленням присвоєння «елементів минулого. <...> Значить, не тільки минуле володіє нами, але, принаймні почасти, ми теж володіємо минулим у спосіб, що і як ми про нього пам'ятаємо» (Голька, 2022: 25).

Актуалізації вимагає і постать героя оповіді, адже це проблема як історична, так й історіографічна, оскільки «у першому випадку йдеться про опис діяльності людей, яких називали героями, а також про визначення їхньої ролі в історичному процесі; натомість у другому – про аналіз місця проблематики героїв у історичній нарації, себто про рефлексію над тим, у який спосіб діяльність героїв у минулому відображено в історіографії» (Топольський, 2012: 307). Увага до пропонованих наукою суспільству інтерпретацій постатей письменників важлива тому, що на митців, лідерів нації покладається інтегральна роль, «завдяки тому, що їхня діяльність або й усе життя надають приклади для наслідування суспільством, а також тому, що вони є об'єктами вшанування у суспільстві» (Топольський, 2012: 309).

Мета цього дослідження полягає в тому, щоб реконструювати ті змістово-інтерпретаційні сили, які формували історико-літературну пам'ять про Олену Пчілку в I–II третинах ХХ століття. Оскільки колективна пам'ять не є статичною, то доцільним видається виокремлення точок і відтинків, коли відбувалися змістові повороти, коли увага до постаті відзначалась динамічністю, а коли – уповільненням. Така реконструкція видається важливою, оскільки є актом не лише пригадування, актуалізації забутого, а й провокації наукових ініціатив тощо. Очікувано, що в процесі дослідження доведеться фіксувати зміни в пам'яті: це пов'язане із функціями певних наративів і з дослідницьким завданням «виявлення, доповнення чи повернення певного змісту пам'яті» (Голька, 2022: 131).

Теоретичний базис

Йорн Рюзен доволі пафосно, але справедливо зауважував, що «історія – це орієнтир найвищого порядку в людському житті» (Рюзен, 2010: 9). Саме тому академічна історія української літератури, попри відкритість сучасного літературознавства до множинності інтерпретацій, сприймається як «упорядкований» погляд на постаті, події, літературну критику тощо. Кожна така історія пишеться, зважаючи на «рамки теперішнього» (за Й. Рюзеном), отже відбиває не лише науковий світогляд інтерпретатора, а й систему цінностей суспільства, у якому він живе.

Предметом і об'єктом історії української літератури у 12 томах, яка сьогодні ще твориться, є «постаті й твори, художні, стильові напрями й течії» (Академічна «Історія української літератури» в 10 томах, 2005: 8), а мета ще на етапі обговорення була сформульована так: «Оприявнити “великий” синтез, органічну єдність герменевтичного й аксіологічного підходів, академічно-колективного та індивідуально-особистісного письма, раціональних і інтуїтивних концепцій, “історії процесу” і “портретованої історії”, літератури свого часу і свого місця (в її національній самототожності), уважно пророблених як “внутрішнього”, так і “зовнішнього” контекстів» (там само: 9). Висвітлення творчості Олени Пчілки було заплановане в тому, присвяченому 80–90-м рокам ХІХ століття. Письменниця мала постати як ключова творча постать у такому оточенні: «Олександр Кониський, Михайло Старицький, Борис Грінченко <...>, а також Кобринська, Трохим Зіньківський, Тимофій Бордуляк, Євгенія Ярошинська, Михайло Павлик, Дніпрова Чайка, Володимир Леонтович, Орест Левицький, Ганна Барвінок та ін., а також Данило Мордовець, Георгій Данилевський у частині української тематики їхніх творів» (там само: 122). У 2020–2021 роках том, у якому презентовані літературні портрети Олени Пчілки, Бориса Грінченка, Наталії Кобринської, Тимотея Бордуляка, Трохима Зіньківського, побачив світ. У висновкових висловлюваннях автор портрету героїні розвідки М. Легкий зауважував, що письменниця «найчастіше <...> вдається до жанру оповідання з його класичними ознаками, досить часто з увагою до психології персонажів. Проте однією з перших в українській літературі (поряд із І. Нечуєм-Левицьким, Б. Грінченком, І. Франком) Олена Пчілка виводить образи національно й демократично зорієнтованого інтелігента (іноді у стадії його формування), який докладає зусиль у культурно-просвітницькій праці на благо народу з

метою злутування усіх прошарків населення в монолітний національний організм» (Легкий, 2020: 431). Загалом портрет, поданий у 7-му томі, містить змістові акценти на біографічних фактах письменниці, які підкріплюються відомостями з автобіографії, та хронологічному огляді художньої спадщини письменниці. Конденсовані висновки очікувано відповідають національним запитам суспільства.

Аналітична критика в дослідженні передбачатиме фіксацію в історико-літературних працях і контекстах творчого оточення письменниці, співвіднесення її з певним періодом та/або групою, оцінок і окремих творів, і загалом поетичної, прозової, драматургічної спадщини, визначеної її ролі в літературному процесі. Не без уваги лишатимемо і критичні висловлювання.

Задля увиразнення того, як змістовими сенсами можна маніпулювати, задля оприявлення причин, що зумовили часткове забуття справжньої Олени Пчілки крайньою працею для дослідження обрано «Історію української літератури у восьми томах» (1969).

Огляди творчості Олени Пчілка в різних контекстах вже були предметом уваги Тетяни Данилюк-Терещук, Вікторії Колкутіної, Валентини Прокіп, Ольги Яблонської. Так, В. Колкутіна розглядаючи еволюцію поглядів Д. Донцова, зосереджує увагу на аналізі поеми «Козачка», у якій літературний критик побачив «першорядну ідею національно активної жінки, досліджену крізь призму психологічної деталі» (Колкутіна, 2010: 109). О. Яблонська зацентувала увагу «на таких підходах діаспорного літературознавства, як прочитання крізь призму ідеологічного критерію (Д. Донцов), біографічні (П. Одарченко) та культурологічні (Л. Дражевська) студії, залучення мемуарних матеріалів (С. Русова)» (Яблонська, 2022: 137).

Виклад основного матеріалу

Одне із перших оцінних суджень щодо таланту Олени Пчілки маємо в праці «Українська альманахова література», у якій Іван Франко позиціонує письменницю як сильну помічницю Наталії Кобринської (Франко, 1980: 107).

Сюжетно літературний портрет Олени Пчілки в «Історії...» О. Огоновського поділяється на дві частини: перша – біографічна – очікувано об'єктивна, адже дослідник оперує лише фактами і при висвітленні умов формування світогляду письменниці, і щодо констатації творчого здобутку. Автор зазначає генезу кожного твору, покликаючись на автобіографію письменниці, передмови до видань,

факти життя тощо. Друга – має схвальний оцінний характер: О. Огоновський відзначає жіночу чутливість, гуманні думки й природний поетичний талант письменниці. Аналіз творів Олени Пчілки дає підстави досліднику літератури констатувати дотримання суспільно-національного напрямку. Окрім загальних позитивних оцінок вдається О. Огоновський і до критичних суджень: доводить наявність логічних хиб у сюжеті поеми «Козачка Олена», а характер персонажки визначає як «неприродний тип». Спостереження за поетичною творчістю авторки приводить дослідника до висновку про кращий прояв її таланту в оповіданнях, де вершинним визнане «За правдою»; повість «Товаришки» відзначена за «гарні діалоги, <...> вдатні епізоди». Рутиною повістярською позиціонує дослідник твір «Чад». Але сильною стороною прози О. Огоновський відзначає «живий драматизм діалогів в оповіданнях», що дає йому підстави висловлювати припущення, що й драматичні твори збагатять українську писемність (Огоновський, 1893: 1124).

Упродовж 1893–1901 років у низці праць І. Франка наявні судження щодо ролі Олени Пчілки в літературному процесі. Так, критик зараховує письменницю до «продуктивних сил українського письменства» 60-тих років XIX століття. Її ім'я І. Франко ставить поруч із І. Нечуєм-Левицьким, Ол. Кониським, М. Комаровим, В. Александровим, І. Карпенком-Карим, М. Старицьким (Франко, 1981, т. 29: 15). Разом із тим висловлені й критичні судження: слабкою визнана поезія «Дебора», адже авторка, як і Леся Українка в біблійному оповіданні про Самсона, «поводяться з біблійним текстом дуже вільно, властиво, мовби й зовсім не дивляться на нього, а беруть тільки деякі мотиви, обскубані з тих міцних паростів, що в'яжуть їх із старо-жидівським життям і дають їм безсмертну силу» (Франко, 1981, т. 31: 257). У праці «З останніх десятиліть XIX віку» І. Франко ставить Олену Пчілку поруч із постатями Лесі Українки, Дніпрової Чайки, Людмили Старицької як авторок, що мають «добру марку» (Франко, 1984: 501).

У 1909 році Б. Грінченко пише для «Большой энциклопедии» словникову статтю «Повесть украинская», у якій відзначає, що твори цього жанру Олени Пчілки збагачені не лише тематично, а й з боку форми та багатства мови (Грінченко, 2021: 61).

Наступний умовний період, коли спостерігаємо увагу літературних критиків до постаті Олени Пчілки – 1910–1929 роки. Іван Франко в «Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.» критично

висловлюється щодо поеми «Козачка Олена»: відзначає блідість з історично-побутового боку і слабкість – з поетичного (Франко, 1984: 382). М. Сріблянський бачить творчість Олени Пчілки в контексті тогочасних жінок-письменниць, які «беруться за літературу, відносяться чесно до пера і справджують наші надії»: М. Вовчка, Г. Барвінок, О. Кобилянської, Н. Кобринської, Лесі Українки, Дніпрової Чайки, Г. Журби, Н. Романович (Сріблянський, 2016: 211). М. Сріблянський лише констатує, що письменниці мають різний талант, але виконують одну місію – «вносять якусь чистоту в літературу своєю художньою працею, очищують повітря нашого мистецтва і дають великий зміст літературі» (Сріблянський, 2016: 211).

О. Грушевський у літературному портреті письменницю вважає типовим представником тогочасного українського письменства, який він поділяє на чотири десятиліття: шістдесяті, сімдесяті, вісімдесяті та дев'яності роки. Олена Пчілка розглядається серед представників вісімдесятих років: Івана Франка, Степана Ковалю, Тимотея Бордуляка, Наталі Кобринської, Андрія Чайковського, Дмитра Марковича, Бориса Грінченка, Михайла Грушевського та Володимира Левенка. О. Грушевський характеризує твори з точки зору ступеня національного самопізнання характерів.

С. Єфремов в «Історії українського письменства» (1919, 1924) зараховує Ольгу Косачеву до інших письменників 70-х (поряд із Остапом Терлецьким, Михайлом Павликом, Михайлом Комаровим, Цезарем Білиловським та Володимиром Масляком, Григорієм Бораковським, Петром Ніщинським, Іваном Манжурою); тоді як знаковими постатями «нових часів пошевченкової доби» визнано Михайла Драгоманова, Михайла Старицького, Марка Кропивницького, Івана Тобілевича, Івана Нечуя-Левицького, Панаса Мирного й Івана Франка. Хоча дослідник визнає, що «інтенсивнішу літературну діяльність вона виявила вже геть пізніше» (Єфремов, 1995: 496). У творчій діяльності письменниці С. Єфремов найціннішим виокремлює «підкреслені думки про національність, як дужої ваги фактор у громадському житті» (Єфремов, 1995: 496). Найкращими творами дослідник називає оповідання «За правдою», «Товаришки», «Світло правди і любові», обираючи за критерій проблематику твору. «Коротка історія українського письменства» його ж акторства не містить такого змістового акценту, а лише зауваження: «Писала цікаві повісти з життя української інтелігенції та гарні поезії» (Єфремов, 1972: 179).

О. Барвінський (1920) вказує на суспільно-національний напрям писань Олени Пчілки. Заслугу письменниці автор «Історії української літератури» бачить у тому, що вона «виразно і рішучо поставила в своїй публіцистичній діяльності і в своїх творах національне питання та його значення для самостійного культурного розвитку українського народу» (Барвінський, 1920: 367). Вона представлена в контексті 70-х років поруч з іменами Бориса Грінченка, Трохима Зіньківського, Івана Манжури, Дмитра Марковича, Михайла Комара та Петра Ніщинського.

Ол. Дорошкевич «Підручник історії української літератури» створював як своєрідний конспект, у якому б «фіксувалися самостійно-пророблені висновки або подвалися-б окремі по-за художнім твором суцільні факти». Творчість Олени Пчілки розглядається в розділі, присвяченому 60-м рокам ХІХ століття. До імен, чия творчість заслуговує на висвітлення, належать Олекса Строженко, Олександра Кулішева, Юрій Федькович, Анатоль Свидницький, Олександр Кониський, Іван Левицький, Панас Рудченко, Іван Франко, Борис Грінченко та Тимофій Бордуляк. У підрозділі «Інші письменники» Ол. Дорошкевич побіжно характеризує творчість Олени Пчілки та Дмитра Марковича. Авторці присвячене лише одне узагальнювальне речення: «Рівнобіжно з Б. Грінченком працювали й інші письменники-повістярі – Ольга Косачева (псевдонім Олена Пчілка, народ. 1852) й Дмитро Маркович (1848–1920), у тому же дусі українського народництва, але ширшого значення їхні побутові малюнки не набрали» (Дорошкевич, 1929: 157).

Оцінки С. Русової в праці «Наші визначні жінки» загалом корелюють із позиціонуванням письменниці в літературному процесі: «Чимало залишилося її літературних праць – переклади з російської мови (з Островського), власні п'єси дитячого театру і оповідання. Вона майже перша почала в них виводити не лише народне селянське життя, а й панський побут інтелігентів, української молоді і в них проводила свої улюблені думки. Але вони мало художні і мають цінність історичну та за ці самі її думки» (Русова, 1945: 53). Літературний портрет містить короткий біографічний огляд із виразним акцентуванням національних переконань Олени Пчілки, які послідовно виявлялися в етнографічній, видавничій діяльності, організації громадських бібліотек, вихованні дітей, участі в «Першому вінку», діяльності в «Літературно-артистичному товаристві», українській пресі.

Ідеологічний тиск на літературознавців у 30-х роках спричинив забуття постаті й таланту Олени Пчілки. Наступним хронологічним відтинком є 1940-ві – 1960-ті роки. Б. Лепкий згадку про Олену Пчілку в праці «Наше письменство. Короткий огляд української літератури від найдавніших до теперішніх часів» розміщує в розділі «Жінки-письменниці», даючи їй оцінку «заслуженої письменниці і діячки» (Лепкий, 1941: 97).

У «Нарисі історії української літератури» за редакцією С. Маслова та Є. Кирилюка Олена Пчілка зберігає статус «інших письменників 70–90-х років XIX століття». Вторинність письменниці сформульована першочергово щодо її доньки – «найвидатнішої поетеси». Також акцент здійснюється на її громадській, видавничій діяльності – редагуванні творів С. Руданського, журналу «Рідний край», альбому українських узорів для вишивки та перекладацькій праці. Серед художніх творів відзначена поема «Козачка Олена». Ім'я Олени Пчілки фігурує в колі Петра Ніщинського, Василя Мови та Володимира Олександрова. Основний же змістовий акцент сфокусовано на Михайлові Драгоманові, Іванові Нечую-Левицькому, Панасові Мирному, представникам театру корифеїв, Іванові Манжурі, Іванові Франку, Павлові Грабовському та Борисові Грінченку.

6 липня 1947 року в універсальному тижневому журналі «Пу-Гу» з нагоди 98-річчя з дня народження Олени Пчілки виходить стаття П. Одарченка під псевдонімом П. Оксаненко. Розвідка цінним тим, що автор не лише відзначає історичну поему «Козачка Олена», адже в ній виведений «образ свідомої жінки-патріотки» (Оксаненко, 1947: 14), а й серед низки оповідань, повістей, віршів, драматичних творів публіцистичних статей (спостерігаємо розлого названу жанристику спадщини Олени Пчілки) вартими уваги вважає «“Думки-мережанки”, оповідання “Світло правди і любови”, “Товаришки”, “Чад”, “За правдою”», драматичний твір «Світова річ» (Оксаненко, 1947: 14). Окремо відзначений період 1918–1920 років, адже в цей час створено низку п'єс для дітей. Указані межі можна було б розширити, адже «Весняний ранок Тарасовий» написаний 1914 року. Залучаючи до аналізу й іншу статтю П. Одарченка, підготовлену до роковин смерті авторки, припускаємо, що 1918 рік вказаний не випадково, адже дослідник відзначає: «Велика Визвольна Революція 1917 року неначе відмолодила 70-літню Олену Петрівну. З якимось надзвичайним молодечим запалом і енергією береться вона до громадської і літературної праці в рідному Гадячі» (Оксаненко, 1951: 3). Вказуючи

на перше місце Олени Пчілки в українській дитячій літературі, автор виокремлює п'єси «Кобзареві діти», «Весняний ранок Тарасовий», «Казка Зеленого Гаю», адже вони мали сценічний успіх у «маленьких артистів» і «були в ті часи могутнім чинником національного виховання» (Оксаненко, 1951: 3). Стаття прикметна виразно сформульованим оцінним твердженням щодо художніх творів Олени Пчілки. П. Одарченко зауважує актуальність проблематики, яскравість образів, виразні риси обраних характерів – «тип сильної жінки, активного борця за Батьківщину змальовує Олена Пчілка в своїх творах “Козачка Олена”, “Юдіта” та ін» (Оксаненко, 1951: 3).

Ще одна стаття Петра Оксаненка була підготовлена до 25-річчя з дня смерті Олени Пчілки. Прикметно, що дослідник увиразнює три основні проблеми, які порушує Олена Пчілка в художніх творах 80-х років: «національна, служіння народові та емансипації жінки» (Оксаненко, 1955: 4). Для ілюстрації обрані поема «Козачка Олена» та оповідання «Товаришки». Наскільки дозволяє обраний жанр розвідки, автор використовує елементи компаративного аналізу: «Олена протиставляється Шевченковій Катерині, яка благала свого зрадника не покидати її» (Оксаненко, 1955: 4). Загальний же висновковий перелік актуальної тематики значно ширший: «Вона висловлює протест проти русифікації, проти насильницької чужої культури, проти політичного гніту, проти національного поневолення, проти офіційної московської Церкви, проти російського панства, проти чужої школи з її бездушністю й формалізмом» (Оксаненко, 1955: 4).

У праці о. Степана Семчука «Начерк українського письменства» є умовний підрозділ розділу «Нові часи» – «Леся Українка і письменницькі жінки». Власне в ньому лише згадується ім'я Олени Пчілки як матері Лариси Квітки-Косачевої, що «також була письменницею» (Семчук, 1948: 78). Більшість імен українських письменниць також лише констатуються: Наталя Кобринська, Уляна Кравченко, Людмила Старицька-Черняхівська та інші. Знаходимо лише поодинокі випадки називання творів. Наприклад, авторка драми «Гетьман Дорошенко» – Любов Яновська, повісті «Земля», «Через кладку» – Ольга Кобилянська.

Любов Дражевська в нарисі «Олена Пчілка – зірка українського відродження» послідовно висвітлює життєвий шлях громадської діячки; оцінки художнього доробку розвідка не передбачала, але цінним є вписування Олени Пчілки в літературний контекст: «Була яскравою зіркою в сузір'ї талановитої української інтелігенції: приятелювала з

Лисенком, Старицьким, Нечуєм-Левицьким. Як магнит притягала молодших – Коцюбинського, Олеся, Франка» (Дражевська, 1950: 6).

Контрастним є замовчення постаті Олени Пчілки в «Історії української літератури» за загальною редакцією О. Білецького. Окремі розділи традиційно присвячені І. Нечую-Левицькому, Панасу Мирному, М. Старицькому, М. Кропивницькому, І. Карпенку-Карому, І. Манжурі, П. Грабовському, І. Франкові. Серед інших письменників 70–90-х років названі лише М. Павлик, С. Ковалів, Н. Кобринська, Т. Бордуляк, Я. Щоголів, В. Самійленко.

Оцінка внеску й доробку Олени Пчілки Д. Чижевським в «Історії української літератури» доволі лаконічна. Основний змістовий посил зосереджений на мовному питанні. Зокрема це пояснюється тим, що літературознавець ані збірки оповідань, ані драматургію письменниці не оцінює як «літературно значиме явище» (Чижевський, 2003: 540). Оповідання позиціонуються як гарний матеріал для вивчення побуту, а повісті «Товаришки», «Пігмаліон» цікаві авторові в контексті ставлення Олени Пчілки до культурно-політичних питань.

Ірена Книш принагідно оцінює оповідання Олени Пчілки «Товаришки» як «просторе і свіже» (Книш, 1956: 135).

Суголосно з поглядами П. Одарченка висловлюється Д. Донцов, який в оповіданнях Олени Пчілки бачить «глибший конфлікт, не простий собі малюнок, щоб зворушити читача» (Донцов, 1991: 158). Д. Донцов згадує такі твори, як «За правдою», «Пігмаліон», «Біла кицька», «Збентежена Вечеря», «Козачка Олена» (визначено як «одну з найкращих її речей силою виразу, кованістю стилю і змістом» (Донцов, 1991: 160)), «Прощання», «Світло добра». Елементи характерологічного, проблемно-тематичного та ідейного аналізів комплексно застосовані дослідником задля увиразнення світоглядних засад творчості Олени Пчілки.

П. Одарченко в статті «Олена Пчілка як дитяча письменниця» вперше визначає приналежність письменниці до «великих громадських діячів України типу Івана Франка і Бориса Грінченка» (Одарченко, 1965: 241). Характеризуючи драматургічну спадщину Олени Пчілки для дітей, дослідник здебільшого віддає перевагу оцінці мови («визначаються живою розповідною, прекрасною мовою» (Одарченко, 1965: 247)) та змісту («патріотичним змістом, моральними мотивами» (Одарченко, 1965: 247)). Не оминає і роль знань дитячої психології. Констатує літературознавець і факти замовчування ролі Олени Пчілки. Такі факти спостерігаються в посібникові «Українська дитяча

література» Д. Білецького, Ю. Ступака (Київ, 1963) для педагогічних інститутів. Об'єктивної оцінки журналу «Молода Україна» прагнув досягти І. Чайковський (1965).

Оцінка Ю. Шевельова (1968) лаконічна, але промовиста: «Для свого часу Олена Пчілка заслуговує на цілковиту пошану» (Шевельов, 2009: 751).

Маніпулятивними оцінюємо праці А. Чернишова та Н. Калениченка (1969). А. Чернишов апелює до прагнення Олени Пчілки вболівати за розвиток аматорського народного театру, мистецькі якості п'єси «Сужена – не огужена» визначає як такі, що дорівнюють водевілям М. Старицького; високо оцінює мистецькі рішення Олени Пчілки в п'єсі «Світова річ», але разом із тим щодо драми «Отрута», «перейнятої патріотичними тенденціями, прагненнями пропагувати рідну мову» (Чернишов, 1969: 94) висновує: «Одначе сценічні якості п'єси, либонь, не задовольняли й саму авторку. Ми не знаємо документа, котрий посвідчив би про бажання Олени Пчілки бодай надрукувати цей твір» (Чернишов, 1969: 94). Дитячу драматургію характеризує як таку, на якій позначилась ідейна криза авторки, під якою дослідник розумів націоналістичні помилки.

В академічній історії української літератури подано мистецький портрет Олени Пчілки. Із ранніх творів відзначені «великі оповідання чи повісті “Світло добра й любові” (1886–1888), “Товаришка” (1887)» (Калениченко, 1969: 29). Олена Пчілка весь час постає в літературних зіставленнях: з Ганною Барвінок, на відміну від якої не створює образу-оповідача та й співрозмовником виступає не селянин, а інтелігент; з Квіткою-Основ'яненком – наразі позиції письменниці посилюється: малювання портретів змінюється на об'єктивні психологічні характеристики. Одним із кращих оповідань визначено «Збентежену вечерю». Загальна оцінка творчості носить доволі розмитий характер, адже поряд із констатацією любові до рідної країни (тематичний аналіз виразно домінує в розділі), авторці літературного портрету доводилося писати про національну обмеженість.

Як недолік сприймається оцінка оповідання «За правдою», у якому Олена Пчілка «не спромоглась вказати вихід своїм героям з глухого кута» (Калениченко, 1969: 32). Зовсім по-іншому це потрактовано у сучасній дванадцятитомній історії: «Омріяної правди Надезя не знаходить <...>. Проте у фіналі твору присягається шукати виходу, не полишаючи-таки надії знайти “правду”» (Легкий, 2020: 428).

Наукова новизна

Науковці звертали увагу на особливості представлення постаті Олени Пчілки в літературознавчих студіях, але без уваги лишалася динаміка дослідницького інтересу до постаті письменниці й діячки, трансформація змістових сенсів, якими супроводжувалась інтерпретація її творчості.

Хронологічно для огляду був обраний період I–II третин ХХ століття, але за наукове обрамлення студії взяті дві академічні історії української літератури, які якнайкраще демонструють і динаміку змін, і маніпулятивні техніки, і – найважливіше – вдумливого реципієнту пояснюють причини забуття.

Сприйняття Олени Пчілки в літературній критиці розпочалось як помічниці Наталії Кобринської (І. Франко); письменниці, що робить літературу змістовною (М. Сріблянський); заслуженої письменниці (Б. Лепкий), але відсутність мінімальних обґрунтувань останнього твердження не сприяло усвідомленню ролі Олени Пчілки в зміцненні національної ідентичності. Хронологічно праця Б. Лепкого відкрила серію публікацій, у яких Олена Пчілка опинилась у когорті «інших письменників» (другорядних) – «Історія...» С. Єфремова, «Підручник...» Ол. Дорошкевича, «Нарис...» за редакцією С. Маслова та Є. Кирилюка аж до забуття в «Історії...» за загальною редакцією О. Білецького та нівелювання попередніх схвальних оцінок Д. Чижевським.

Найбільш послідовним дослідником творчості Олени Пчілки був П. Одарченко. Саме він уважно поставився до широкої жанрової палітри творчості письменниці, охарактеризував внесок у розвиток української дитячої драматургії, увиразнив еволюційні зміни. Також не можна оминати увагою оцінки Д. Донцова з позицій рецептивної естетики. Це особливо помітно, адже за першу половину ХХ ст., хоч і маємо поодинокі спроби елементів мовного (Б. Грінченко), поетологічного (О. Огоновський, І. Франко, П. Одарченко, Д. Донцов) аналізів, все ж таки переважає тематичний. Упродовж усіх періодів ніхто не зміг заперечити національний стрижень у творчості Олени Пчілки, от-тільки був потрактований він по-різному. Із тих же причин, публіцистична діяльність Олени Пчілки в поодиноких випадках була в колі спостережень дослідників (О. Барвінський).

Варто відзначити, що дослідники нечасто фокусують увагу на окремих творах письменниці, але разом із тим, поема «Козачка Олена» не залишала байдужою жодного із дослідників, які давали відмінні

оцінки: від неприродного характеру героїні та логічних похибок у сюжеті (О. Огоновський), поетичної слабкості (І. Франко) до майстерності характеротворення (П. Одарченко, Д. Донцов).

Щодо приналежності до літературних періодів, позиції також позбавлені однозначності: *60-ті роки XIX ст.* (І. Франко, Ол. Дорошкевич); *70-ті* (С. Єфремов, О. Барвінський); *80-ті* (О. Грушевський).

Висновки

Варто зазначити, що в дослідженні критичний аналіз був здійснений у хронологічній послідовності. Водночас доцільно пам'ятати, що українському діаспорному літературознавству характерний окремішний розвиток. Саме в цих працях відзначена широка палітра жанрів, у яких творила Олена Пчілка; у кожному із жанрів виокремлені найсильніші з художньої точки зору твори; наявні спроби періодизації творчості письменниці, а також вписування в контекст діяльності української інтелігенції. Радянська ж наука обирала одну зі стратегій: 1) послідовно наголошувала на присутності письменниці в літературному процесі, але в когорті інших письменників, увиразнюючи її вторинність порівняно з донькою; художня творчість авторки висвітлювала вторинною порівняно з іншими активностями; 2) замовчувала її існування; 3) давала маніпулятивні оцінки націоцентричній спадщині письменниці.

Перспективи дослідження: сучасне літературознавство потребує текстологічних досліджень спадщини Олени Пчілки, уваги до художності літературних творів, а також виваженої, об'єктивної оцінки щодо ролі поетичної, прозової, драматургічної спадщини для розвитку літературного процесу в другій половині XIX століття.

Література

- Академічна «Історія української літератури» в 10 томах (матеріали засідань науково-редакційної комісії, «Круглих столів», інших наукових обговорень та планів томів) (2005). Київ: Фенікс.
- Барвінський, О. (1920). *Історія української літератури*. Львів.
- Білецький, Д., Ступак, Ю. (1963). *Українська дитяча література*. Київ: Радянська школа.
- Білецький, О. (1954). *Історія української літератури*. Київ: АН України.
- Голька, М. (2022). *Суспільна пам'ять та її імпланти*. Київ: Ніка-Центр.
- Грінченко, Б. (2021). *Зібрання творів. Літературознавча спадщина. Кн. 1*. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка.
- Донцов, Д. (1991). Мати Лесі Українки (Олена Пчілка). *Дві літератури нашої доби*. Львів, 154–175.

- Дорошкевич, О. (1929). *Підручник історії української літератури*. Київ: Книгоспілка.
- Дражевська, Л. (1950). Олена Пчілка – зірка українського відродження. *Визначні жінки України. Серія І-ша. Об'єднання Українських Жінок на еміграції*, 5–33.
- Єфремов, С. (1995). *Історія українського письменства*. Київ: Femina.
- Єфремов, С. (1972). *Коротка історія українського письменства*. USA: «Життя і Школа».
- Калениченко, Н. (1969). Олена Пчілка. *Історія української літератури у 8 томах. Т. 4. Кн. 2: Література 70–90 років XIX ст.* Київ: Наукова думка, 25–34.
- Книш, І. (1956). *Іван Франко та рівноправність жінки*. Вінніпег.
- Колкутіна, В. (2010). Олена Пчілка в рецепції Дмитра Донцова. *Рідний край*, 1, 105–110.
- Легкий, М. (2020). Олена Пчілка. *Історія української літератури у 12 томах. Т.7: Література 80–90-х років XIX століття. Кн. 1.* Київ: Наукова думка, 420–432.
- Лепкий, Б. (1941). *Наше письменство. Короткий огляд української літератури від найдавніших до теперішніх часів*. Краків: Українське видавництво.
- Нарис історії української літератури (1945) / за ред. С. Маслова і Є. Кирилюка. Київ.
- Огоновський, О. (1893). Ольга Косачева (Олена Пчілка). *Огоновський О. Історія літератури руской. Часть III. 2 воддѣль. Львов, 1072–1126.*
- Одарченко, П. (1965). Олена Пчілка як дитяча письменниця. *Ми і наші діти*. Торонто; Нью-Йорк, 241–248.
- Оксаненко, П. (1947). Олена Пчілка. 98 роковини з дня народження. *ПУ-ГУ*, 6 липня, 18, 14.
- Оксаненко, П. (1951). Олена Пчілка (До роковин смерті – 4 жовтня). *Свобода*, 6 жовтня, 3.
- Оксаненко, П. (1955). Олена Пчілка (До 25-річчя з дня смерті). *Свобода*, 4 жовтня, 3–4.
- Русова, С. (1945). Олена Пчілка. *Наші визначні жінки. Літературні характеристики-силюети*. Вінніпег, Канада, 50–53.
- Рюзен, Йорн. (2010). *Нові шляхи історичного мислення / пер. з нім. Володимир Кам'янець*. Львів: Літопис.
- Семчук, С. (1948). *Начерк українського письменства*. Йорктон-Вінніпег.
- Сріблянський, М. (2016). Боротьба за індивідуальність (з літературного життя р. 1911 на Україні). *Антологія української літературно-критичної думки першої половини XX століття*. Київ: Смолоскип, 194–215.
- Топольський, Єжи. (2012). *Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації*. Київ: Видавництво «К.І.С.».
- Франко, І. (1980). Українська альманахова література. *Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Т. 27.* Київ: Наукова думка, 95–108.
- Франко, І. (1981). Наше літературне життя в 1892 році (листи до редактора “Зорі”). *Франко І. Зібрання творів: У 50 т. Т. 29.* Київ: Наукова думка, 7–22.
- Франко, І. (1981). Леся Українка. *Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Т. 31.* Київ: Наукова думка, 254–274.

- Франко, І. (1984). З останніх десятиліть ХІХ в. *Франко І. Зібрання творів: у 50 т.* Т. 41. Київ: Наукова думка, 471–530.
- Чайковський, І. (1965). Замітки про «Молоду Україну» Олени Пчілки. *Ми і наші діти*. Торонто; Нью-Йорк, 249–251.
- Чернишов, А. (1969). Для рідного театру. *Прапор*, 11, 92–95.
- Чижевський, Д. (2003). *Історія української літератури*. Київ: ВЦ «Академія».
- Шевельов, Ю. (2009). Троє прощань. І про те, що таке історія літератури. *Шевельов Юрій. Вибрані праці у двох книгах*. Кн. 2: Літературознавство. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 744–753.
- Яблонська, О. (2022). Творчість Олени Пчілки в дослідженнях діаспорного літературознавства. *Українська філологія в контексті розвитку європейської наукової думки*. Тернопіль: ТНПУ імені Володимира Гнатюка, 135–138.

References

- Akademichna «Istoriya ukrayins'koyi literatury» v 10 tomakh (materialy zasidan' naukovo-redaktsiynoyi komisiyi, «Kruhlykh stoliv», inshykh naukovykh obhovoren' ta planiv tomiv) (2005) [Academic «History of Ukrainian Literature» in 10 volumes (materials of meetings of the scientific and editorial commission, «Round tables», other scientific discussions and volume plans)]. Kyiv: Feniks (in Ukrainian).
- Barvins'kyy, O. (1920). *Istoriya ukrayins'koyi literatury* [History of Ukrainian literature]. Lviv (in Ukrainian).
- Bilets'kyu, D., Stupak, Yu. (1963). *Ukrayins'ka dytyacha literatura* [Ukrainian children's literature]. Kyiv: Radyans'ka shkola (in Ukrainian).
- Bilets'kyu, O. (1954). *Istoriya ukrayins'koyi literatury* [History of Ukrainian literature]. Kyiv: AN Ukrayiny (in Ukrainian).
- Golka, M. (2022). *Suspilna pam'iat ta yii implanty* [Public memory and its implants]. Kyiv: Nika-Tsentr (in Ukrainian).
- Hrinchenko, B. (2021). *Zibrannia tvoriv. Literaturoznavcha spadshchyna* [Collection of works. Literary heritage]. Kn. 1. Kyiv: Kyivskiy universytet imeni Borysa Hrinchenka (in Ukrainian).
- Dontsov, D. (1991). Maty Lesi Ukrainky (Olena Pchilka) [Mother of Lesya Ukrainka (Olena Pchilka)]. *Dvi literatury nashoi doby*. Lviv, 154–175 (in Ukrainian).
- Doroshkevych, O. (1929). *Pidruchnyk istorii ukrainskoi literatury* [Textbook of the history of Ukrainian literature]. Kyiv: Knyhospilka (in Ukrainian).
- Drazhevskya, L. (1950). Olena Pchilka – zirka ukrainskoho vidrodzhennia [Olena Pchilka is a star of the Ukrainian revival]. *Vyznachni zhinky Ukrainy. Serii I-sha. Ob'iednannia Ukrainskykh Zhinok na emigratsii*, 5–33 (in Ukrainian).
- Yefremov, S. (1995). *Istoriia ukrainskoho pysmenstva* [History of Ukrainian literature]. Kyiv: Femina (in Ukrainian).
- Yefremov, S. (1972). *Korotka istoriia ukrainskoho pysmenstva* [A brief history of Ukrainian literature]. USA: «Zhyttia i Shkola» (in Ukrainian).

- Kalenychenko, N. (1969). Olena Pchilka [Olena Pchilka]. *Istoriia ukrainskoi literatury u 8 tomakh. T. 4. Kn. 2: Literatura 70–90 rokiv XIX st.* Kyiv: Naukova dumka, 25–34 (in Ukrainian).
- Knysh, I. (1956). *Ivan Franko ta rivnopravnist zhinky* [Ivan Franko and the equality of women]. Vinnipeg (in Ukrainian).
- Kolkutina, V. (2010). Olena Pchilka v retseptsii Dmytra Dontsova [Olena Pchilka at Dmytro Dontsov's reception]. *Ridnyi krai*, 1, 105–110 (in Ukrainian).
- Lehkyi, M. Olena Pchilka [Olena Pchilka]. *Istoriia ukrainskoi literatury u 12 tomakh. T.7: Literatura 80–90-kh rokiv XIX stolittia.* Kn. 1. Kyiv: Naukova dumka, 2020, 420–432 (in Ukrainian).
- Lepkyi, B. (1941). *Nashe pysmenstvo. Korotkyi ohliad ukrainskoi literatury vid naidavnishykh do teperishnykh chasiv* [Our writing. A brief overview of Ukrainian literature from the earliest times to the present]. Krakiv: Ukrainske vydavnytstvo (in Ukrainian).
- Narys istorii ukrainskoi literatury* (1945) [Essay on the history of Ukrainian literature] / za red. S. Maslova i Ye. Kyryliuka. Kyiv (in Ukrainian).
- Ohonovskyi, O. (1893). Olha Kosacheva (Olena Pchilka) [Olga Kosacheva (Olena Pchilka)]. *Ohonovskyi O. Ystoriia lyteratury ruskoi. Chast III. 2 voddil.* Lviv, 1072–1126 (in Ukrainian).
- Odarchenko, P. (1965). Olena Pchilka yak dytiacha pysmennytsia [Olena Pchilka as a children's writer. We and our children]. *My i nashi dity.* Toronto–Niu-Iork, 241–248 (in Ukrainian).
- Oksanenکو, P. (1947). Olena Pchilka. 98 rokovyny z dnia narodzhennia [Olena Pchilka. 98th birthday anniversary]. *PU-HU*, 6 lypnia, 18, 14 (in Ukrainian).
- Oksanenکو, P. (1951). Olena Pchilka (Do rokovyn smerty – 4 zhovtnia) [Olena Pchilka (On the anniversary of her death – October 4)]. *Svoboda*, 6 zhovtnia, 3 (in Ukrainian).
- Oksanenکو, P. (1955). Olena Pchilka (Do 25-richchia z dnia smerty) [Olena Pchilka (To the 25th anniversary of her death)]. *Svoboda*, 4 zhovtnia, 3–4 (in Ukrainian).
- Rusova, S. (1945). Olena Pchilka [Olena Pchilka]. *Nashi vyznachni zhinky. Literaturni kharakterystyky-syliuety.* Vynypeg, Kanada, 50–53 (in Ukrainian).
- Riuzen, Yorn. (2010). *Novi shliakhy istorychnoho myslennia* [New ways of historical thinking] / per. z nim. Volodymyr Kam'ianets. Lviv: Litopys (in Ukrainian).
- Semchuk, S. (1948). *Nacherk ukrainskoho pysmenstva* [Outline of Ukrainian literature]. Yorkton-Vynypeg (in Ukrainian).
- Sriblianskyi, M. (2016). Borotba za indyvidualnist (z literaturnoho zhyttia r. 1911 na Ukraini) [The struggle for individuality (from the literary life of 1911 in Ukraine)]. *Antolohiia ukrainskoi literaturno-krytychnoi dumky pershoi polovyny XX stolittia.* Kyiv: Smoloskyp, 194–215 (in Ukrainian).
- Topolskyi, Yezhy. (2012). *Yak my pyshemo i rozumiemo istoriiu. Taiemnytsi istorychnoi naratsii* [How we write and understand history. Secrets of historical narrative]. Kyiv: Vydavnytstvo «K.I.S.» (in Ukrainian).
- Franko, I. (1980). Ukrainaska almanakhova literature [Ukrainian almanac literature]. *Franko I. Zibrannia tvoriv: U 50 t. T. 27.* Kyiv: Naukova dumka, 95–108 (in Ukrainian).

- Franko, I. (1981). *Nashe literaturne zhyttia v 1892 rotsi (lysty do redaktora "Zori")* [Our literary life in 1892 (letters to the editor of "Zorya")]. *Franko I. Zibrannia tvoriv: U 50 t. T. 29*. Kyiv: Naukova dumka, 7–22 (in Ukrainian).
- Franko, I. (1981). *Lesia Ukrainka [Lesya Ukrainka]*. *Franko I. Zibrannia tvoriv: U 50 t. T. 31*. Kyiv: Naukova dumka, 254–274 (in Ukrainian).
- Franko, I. (1984). *Z ostannikh desiatylyt XIX v.* [From the last decades of the XIX century]. *Franko I. Zibrannia tvoriv: U 50 t. T. 41*. Kyiv: Naukova dumka, 471–530 (in Ukrainian).
- Chaikovskyyi, I. (1965). *Zamitky pro «Molodu Ukrainu» Oleny Pchilky. My i nashi dity* [Notes on "Young Ukraine" by Olena Pchilka. We and our children]. Toronto–Niu-Iork, 249–251 (in Ukrainian).
- Chernyshov, A. (1969). *Dlia ridnoho teatru* [For the native theater]. *Prapor*, 11, 92–95 (in Ukrainian).
- Chyzhevskyyi, D. (2003). *Istoriia ukrainskoi literatury* [History of Ukrainian literature]. Kyiv: VTs «Akademiia» (in Ukrainian).
- Shevelov, Yu. (2009). *Troie proshchan. I pro te, shcho take istoriia literatury* [Three farewells. And about what the history of literature is]. *Shevelov Yurii. Vybrani pratsi u dvokh knyhakh. Kn. 2: Literaturoznavstvo*. Kyiv: VD «Kyievo-Mohylianska akademiia», 744–753 (in Ukrainian).
- Yablonska, O. (2022). *Tvorchist Oleny Pchilky v doslidzhenniakh diaspornoho literaturoznavstva* [The creativity of Olena Pchilka in the research of diasporic literary studies]. *Ukrainska filolohiia v konteksti rozvytku yevropeiskoi naukovoï dumky*. Ternopil: TNPU imeni Volodymyra Hnatiuka, 135–138 (in Ukrainian).

Tetiana Virchenko, Roman Kozlov. Olena Pchilka in the literary canon: historical-literary trends of the first and second thirds of the 20th century. The article presents a chronological historical and literary reconstruction of assessments of Olena Pchilka's work and its positioning in the literary process of the second half of the 19th century. The article takes into account mainly the history of Ukrainian literature and literary criticism, representing both Soviet scholarship and diaspora literary studies. The *History of Ukrainian Literature in Eight Volumes* (Kyiv, 1967–1971) was chosen as the ultimate work to highlight the manipulative techniques that were prevalent during the period of Soviet totalitarianism. The comparison was made possible by the fact that in 2020–2021 a 12 volume *History of Ukrainian Literature* was published. The main **method** used was analytical criticism. The expediency of such an analysis is seen in the fact that the scientific community and society as a whole will have an accurate understanding of the characteristics and formation process of the views on Olena Pchilka (Olha Drahomanova-Kosach), and what discrepancies in interpretations need to be discussed and rethought. The **theoretical basis** is the work of M. Golka, J. Rüsen, and J. Topolskyi, with a notable contribution by T. Danyliuk-Tereshchuk, V. Kolkutina, V. Prokip, and O. Yablonska. As a **result** of the reconstruction, several time periods have been distinguished: O. Ogonovskyyi's history of literature (1893), 1891–1901, 1909 (represented by B. Hrinchenko's evaluative judgements), 1910–1929, 1940–1960. The idea of Olena Pchilka's role in literary criticism has evolved: from Natalia Kobrynska's assistant to an honoured writer, but

such assessments were not based on a thorough analysis of her work. The most appreciative researcher of Olena Pchilka's work was P. Odarchenko. In his works, we find attention to the wide genre palette of the writer's work, as well as an outline of evolutionary changes. It is noteworthy that P. Odarchenko represents diaspora literary studies. Soviet scholarship has consistently downplayed the role of Olena Pchilka, giving her the status of «another writer».

Key words: collective memory, Olena Pchilka, literary history, literary criticism, canon.

Вірченко Тетяна Ігорівна – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української літератури, компаративістики і грінченкознавства Київського столичного університету, <https://orcid.org/0000-0001-7953-2285>; t.virchenko@kubg.edu.ua

Козлов Роман Анатолійович – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української літератури, компаративістики і грінченкознавства Київського столичного університету, <https://orcid.org/0000-0001-5912-9106>; r.kozlov@kubg.edu.ua